

een redelijk compleet beeld van de ontwikkelingen vanaf 1846. De aanvullingen hierop betreffen vooral de stedelijke consumptie gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze noodgedwongen beperking is vanuit een comparatief perspectief betreurenswaardig, omdat voor deze cruciale periode een vergelijking tussen de eerste industrialisator, Groot-Brittannië, en de eerste volger, België, lastig wordt.

Niet onvermeld mag blijven dat de auteur de consequenties van zijn aanpak onderkent en soms ook op alternatieven ingaat. Niettegenstaande deze constatering en de omvang van zijn boek kunnen de auteur sommige omissies worden aangerekend. Na het verzamelen van alle gegevens over voedselgebruik zou kunnen worden verwacht dat Segers uitgebreid ingaat op de voedingswaarde van zijn berekende levensmiddelenpakket. De analyse is wat dat betreft wat teleurstellend. Hier heeft de auteur de mogelijkheden van zijn dataset nog onvoldoende benut. Hoewel zijn omvangrijke onderzoek genoeg informatie biedt, blijft het toch spijtig dat Segers niet de mogelijkheid heeft gehad of benut om alternatieve indicatoren in zijn onderzoek te betrekken. Vooral omdat zijn boek daarmee meer aansluiting had gekregen met brede wetenschappelijke discussies, die worden gevoerd omtrent de relatie tussen economische ontwikkeling en levensstandaard. Uiteindelijk geeft het boek hoofdzakelijk een prettig gevoel. Bovendien heeft de Belgische geschiedschrijving met dit boek een voorsprong genomen op de Nederlandse, omdat op systematische wijze in een boek de ontwikkeling van particuliere consumptie en het voedselverbruik bijeen zijn gebracht.

Vincent Tassenaar

E. Beekink, e. a., ed., *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht, 1800-2000* (Amsterdam: Aksant, 2003, 186 blz. + cd-rom, €20,-, ISBN 90 5260 122 4).

Deze bundel is verschenen ter gelegenheid van een belangrijke gebeurtenis. Vanaf nu zijn via het internet (www.statline.cbs.nl) allerlei historische reeksen beschikbaar onder de noemer Historische Databank Nederlandse Gemeente (HDNG). Het betreft merendeels data uit negentiende-eeuwse statistieken op gemeentelijk niveau verzameld door Hans Knippenberg, bevolkingsdata uit de eerste helft van de negentiende eeuw verzameld door E. W. Hofstee, en volkstellinggegevens. Het is de bedoeling deze data nog aanzienlijk uit te breiden met andere gegevens uit gepubliceerde statistieken van de negentiende en twintigste eeuw zodat niet elke onderzoeker die voor zichzelf hoeft te digitaliseren. Drijvende krachten hierachter zijn Onno Boonstra, Theo Engelen en de genoemde Hans Knippenberg. Dit is een belangrijk en lovenswaardig initiatief dat gelukkig ook ondersteuning heeft gekregen van NWO. Het gebruik van kwantitatieve gegevens in het historisch onderzoek wordt hierdoor aanzienlijk vergemakkelijkt. Met de data op persoonsniveau die verzameld worden in de *Historische Steekproef Nederland* (HSN) ontstaat er zo een belangrijke en onmisbare infrastructuur voor historici.

Het hier te bespreken boek betreft een publicatie van artikelen op basis van deze gegevens om zodoende de mogelijkheden ervan te laten zien. Drie artikelen gaan over demografische onderwerpen — migratie door Jan Kok, vruchtbaarheid door Theo Engelen en sterfte door Frans van Poppel en Erik Beekink —, daarnaast heeft Hans Knippenberg drie artikelen geschreven over de ontwikkeling van de beroepsbevolking, van de godsdienstige gezindheid, en van de politieke kleur van de Nederlandse bevolking. Onno Boonstra en Erik Beekink schrijven tenslotte over de gemeentelijke herindelingen in de afgelopen twee eeuwen.

De uitkomsten die in deze bundel worden gepresenteerd zijn niet spectaculair, en kunnen dat ook moeilijk zijn. Hofstee heeft immers zelf in zijn publicaties ook altijd sterk regionaliserend gewerkt. Engelen merkt in zijn bijdrage op dat Hofstee in zijn conclusies op een belangrijk punt gelijk heeft gehad. Knippenberg heeft al eerder een boek over de ontwikkelingen in de godsdienstige kaart gepubliceerd en samen met De Pater heeft hij in *De eenwording van Nederland* de ruimtelijke veranderingen in Nederland bestudeerd. Ze zijn het interessantst waar ze een andere periode bestuderen — zoals Knippenberg over de opkomst van de LPF, en Engelen over de Tweede Demografische Transitie — of over onderwerpen waarover Hofstee minder heeft gedaan — zoals Kok over migratie. Niettemin zijn het handige *state of the art*-artikelen. Het artikel van Boonstra en Beekink geeft bovendien een bruikbaar overzicht over de gemeentelijke herindelingen en een eerste grofmazige verklaring ervan. Opvallend is dat in de afgelopen twee eeuwen de gemeentegrenzen in de tweede helft van de negentiende eeuw het meest constant zijn gebleven.

De echte waarde van de bundel wordt pas weer duidelijk wanneer men deze bundel vergelijkt met een soortgelijke bundel, namelijk *Nationaal goed* onder redactie van Ronald van der Bie en Pit Dehing. Deze laatste bundel is verschenen bij het honderdjarig bestaan van het CBS. De artikelen die er in staan, beslaan ook de laatste twee eeuwen. Ze zijn echter sterker economisch van karakter, en schetsen bovenal ontwikkelingen voor Nederland als zodanig zonder zich al te zeer te bekommeren om de ruimtelijke verschillen. Het zijn de vele kaarten die *Nederland in verandering* aantrekkelijk maken, evenals dat het geval was voor de puur demografische *Bevolkingsatlas van Nederland*.

Verskillende auteurs wijzen ook op de belangrijke heuristische waarde van de presentatie van de gegevens in kaartvorm. Het zou mooi zijn geweest als de auteurs de waarde hiervan ook hadden laten zien door meer systematisch naar samenhangende ruimtelijke verbanden te kijken. Binnen de artikelen vinden we nu wel ad hoc ter verklaring van ruimtelijke verschillen in de ene variabele een verwijzing naar ruimtelijke verschillen in een andere variabele, bijvoorbeeld bij de politieke kleur van de Nederlandse bevolking en de godsdienstige spreiding ervan. Een meer geïntegreerde benadering ontbreekt. Het mooie van hun boek inclusief cd-rom is dat nu een dergelijke verzuchting daadwerkelijk door anderen ter hand kan worden genomen.

De bijgeleverde cd-rom geeft namelijk toegang tot de data zoals deze tot nu toe beschikbaar zijn. De werking van de cd is tamelijk vanzelfsprekend. Jammer genoeg stelt de cd-rom de gebruiker niet in staat om zelf kaartjes te maken met de geleverde gegevens. Ook is het nog niet zo dat alle gegevens die op de cd-rom staan ook *on line* op het internet te vinden zijn. Ik neem aan dat beide tekortkomingen in de nabije toekomst zullen worden weggewerkt.

Anton Schuurman

P. J. Meertens, e. a., ed., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, IX (Amsterdam: Aksant, 2003, xiv + 297 blz., ISBN 90 5260 085 6).

Tenslotte is dan het laatste deel verschenen van de nu negendelige serie *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)*. Het eerste deel verscheen in 1986, daarna volgden de verschillende delen elkaar met enige regelmaat op en tenslotte is er dan nu het afsluitende deel, waarin de redactie terugkijkt op het geheel en bovenal een samenvattend register geeft over de gehele serie, inclusief enkele aanvullingen en correcties. Daarmee